

जोतीराव फुले यांचे धार्मिक चिंतन

डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर

महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर.

महात्मा ज्योतिबा फुले हे एक महान समाजसुधारक, विचारवंत आणि लेखक होते. अस्पृश्यतेचा बुरखा त्यांनी फाडून टाकला आणि समाजाला एक नवीन विचारधारा दिली. शिक्षणामध्ये समाजाला सक्षम बनवायचे असेल तर महिलांनी शिक्षण घेतले पाहिजे, असा जोतीराव फुले यांचा विश्वास होता. त्यानंतर, मुलींच्या शिक्षणासाठी जोतीराव फुले यांनी पुण्यात तात्यासाहेब भिडे यांच्या निवासस्थानी १८४८ मध्ये भारतात पहिली मुलींची शाळा सुरू केली. त्यांनी पत्नी सावित्रीबाईंना शाळेत शिकवण्यास प्रेरित केले. जाती-अस्पृश्यता दूर करून शिक्षण घेण्यासाठी त्यांनी कनिष्ठ जातीच्या मुलींना प्रेरित केले.

२४ सप्टेंबर १८७३ रोजी त्यांनी सत्य-शोध संस्थेची स्थापना केली (सत्यशोधक समाज). त्यानुसार निम्न जातींनी आपले हक्क मिळवण्याचा प्रयत्न केला. तसेच उत्पीडित जाती व वर्ग यांच्या उन्नतीसाठी काम केले गेले. ज्योतिराव 'ज्योतिबा' गोविंदराव फुले हे एकोणिसाव्या शतकातील भारतातील प्रख्यात समाजसुधारक आणि विचारवंत होते. भारतातील प्रचलित जाती-निर्बंधांविरुद्ध त्यांनी चळवळीचे नेतृत्व केले. त्यांनी ब्राह्मणांच्या वर्चस्वाविरुद्ध बंड केले आणि शेतकरी व इतर अल्प-जातीच्या लोकांच्या हक्कांसाठी संघर्ष केला. महात्मा ज्योतिबा फुले हे भारतातील महिला शिक्षणाचे प्रणेते होते आणि त्यांनी आयुष्यभर मुलींच्या शिक्षणासाठी संघर्ष केला. अनाथ मुलांसाठी अनाथाश्रम सुरू करणारा तो पहिला हिंदू असल्याचे मानले जाते.

सामाजिक हालचाली :

१८४८ मध्ये एका घटनेने ज्योतिबाच्या जातीभेद व सामाजिक अन्यायाविरुद्धच्या प्रयत्नांना उधाण आले आणि भारतीय समाजात सामाजिक क्रांती घडविली. ज्योतिरावांना त्याच्या एका मित्राच्या लग्नाला उपस्थित राहण्यास आमंत्रित केले होते जे एका उच्च कलाकार असलेल्या ब्राह्मण कुटुंबातील होते. पण लग्नात वधूच्या नातेवाईकांनी ज्योतिबा आल्याची माहिती मिळताच त्यांचा अपमान केला. ज्योतिरावांनी हा सोहळा सोडला आणि प्रचलित जात-व्यवस्था आणि सामाजिक बंधने यांना आव्हान करण्याचे ठरविले. थॉमस पेन यांचे 'द राइट्स ऑफ मॅन' हे प्रसिद्ध पुस्तक वाचल्यानंतर ज्योतिराव यांच्या विचारांवर त्याचा परिणाम झाला. त्यांचा असा विश्वास होता की महिला व अल्पवर्गीय लोकांचे ज्ञान हेच सामाजिक दुष्परिणामांचा सामना करण्यासाठी एकमेव उपाय आहे.

महिला शिक्षणासाठी प्रयत्न :

महिला आणि मुलींना शिक्षणाचा हक्क मिळवून देण्यासाठी ज्योतिबाच्या प्रयत्नास त्यांची पत्नी सावित्रीबाई फुले यांनी पाठिंबा दर्शविला होता. त्या काळातल्या काही मोजक्या साक्षर महिलांपैकी एक, सावित्रीबाईंना त्यांचे पती ज्योतिराव यांनी वाचणे आणि लिहिणे शिकविले होते. १८५१ मध्ये ज्योतिबाने मुलींची शाळा स्थापन केली आणि आपल्या पत्नीला शाळेत मुलींना शिकवायला सांगितले. नंतर त्यांनी मुलींसाठी आणखी दोन शाळा आणि कनिष्ठ जातींसाठी खासकरून महार आणि मांग यांच्यासाठी एक स्वदेशी शाळा उघडली.

ज्योतिबाला विधवांच्या दयनीय परिस्थितीची जाणीव असल्यामुळे त्यांनी तरुण विधवांसाठी आश्रम स्थापन केले आणि शेवटी विधवा पुनर्विवाहाच्या कल्पनेचा पुरस्कार केला. त्या काळात पुरुषप्रधान समाज असल्यामुळे विशेषतः स्त्रियांची स्थिती अत्यंत दयनीय होती. स्त्रीभ्रूणहत्या ही एक सामान्य घटना होती आणि म्हणूनच बालविवाहही होत होते, कधीकधी मुलींचे मुलांसह बरेच वयस्कर पुरुषांशी लग्न केले जात होते. अशा स्त्रिया बहुतेक वेळेस विधवा झाल्या की त्यांना सामाजिक अन्याय सहन करावा लागत असे. अशा विधवा महिलांवर होणारा अन्याय महात्मा ज्योतिबा फुले यांना पाहवला नाही. अशा दुर्दैवी स्त्रियांना समाजाच्या क्रूर हातात जाऊ देण्यापासून वाचवण्यासाठी त्यांनी अनाथाश्रम स्थापन केले.

जातीभेद दूर करण्यासाठी प्रयत्न :

रूढीवादी ब्राह्मण आणि इतर उच्चवर्णीयांवर ज्योतिरावांनी हल्ला केला आणि त्यांना “ढोंगी” असे म्हटले. त्यांनी उच्च जातीतील लोकांच्या हुकूमशाहीविरुद्ध मोहीम राबविली आणि “शेतकरी” आणि “सर्वहारा” यांना त्यांच्यावरील निर्बंधाचे उल्लंघन करण्याचे आवाहन केले. त्यांनी सर्व जाती व धर्मातील लोकांसाठी आपले घर उघडले. ते लैंगिक समानता मानणारे होते त्यामुळे त्यांनी आपल्या पत्नीला आपल्या सर्व सामाजिक सुधारणांच्या कार्यात सामील करून घेतले. त्यासाठी त्यांनी आंदोलन केले. समाजातील रूढीवादी ब्राह्मणांना ज्योतिरावांच्या कार्यामुळे राग आला. अनेकांनी त्यांच्यावर ख्रिश्चन मिशनरीजच्या वतीने काम करित असल्याचा आरोप केला. पण ज्योतिराव ठाम होते आणि त्यांनी आंदोलन सुरू ठेवण्याचा निर्णय घेतला. विशेष म्हणजे ज्योतिरावांना काही ब्राह्मण मित्रांनी पाठिंबा दर्शविला आणि आंदोलन यशस्वी करण्यासाठी आपले समर्थन दिले.

सत्यशोधक समाज :

१८७३ मध्ये ज्योतिबा फुले यांनी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. ज्योतिराव यांनी हिंदूंचे प्राचीन पवित्र ग्रंथ व वेदांचा तीव्र निषेध केला. त्यांनी इतर अनेक प्राचीन ग्रंथांद्वारे ब्राह्मणवादाचा इतिहास शोधून काढला. ब्राह्मणांनी समाजातील शूद्र आणि अतिशुद्रास दडपून आपली सामाजिक श्रेष्ठता टिकवून ठेवण्यासाठी शोषक आणि अमानुष कायदे तयार करण्यासाठी त्यांना ज्योतीबांनी जबाबदार धरले. सत्यशोधक समाजाचा हेतू हा होता की समाजाला जातीभेदापासून परावृत्त करावे आणि उत्पीडित निम्न-जातीच्या लोकांना ब्राह्मणांनी केलेल्या कलंकांपासून मुक्त करणे. कोणत्याही जाती आणि वर्गाचा विचार न करता सत्यशोधक समाजाचे सदस्यत्व सर्वांसाठी खुले होते. काही लेखी नोंदी असे दर्शविते की त्यांनी यहुद्यांच्या समाजातील सदस्य म्हणून सहभागाचे स्वागत केले आणि १८७६ पर्यंत ‘सत्यशोधक समाज’ ने ३१६ सदस्यांचा अभिमान बाळगला.

महात्मा बुद्ध, कबीर आणि नानक यांच्याप्रमाणेच जोतीराव फुले यांनी समाजात समानता आणि सन्मानाने जगण्याच्या अधिकारासाठी अनेक महत्त्वाचे पाऊल उचलले होते. हिंदू धर्मात अंतर्भूत असलेल्या ढोंगीपणावर त्यांनी टीका केली. पण त्यांच्या समीक्षेच्या केंद्रस्थानी कर्म आणि सद्गुण महत्त्वाचे होते. श्री भगवान ठाकूर सांगत आहेत की, एकोणिसाव्या शतकातील महान व्यक्तिमत्त्वांमध्ये महात्मा जोतीराव फुले यांना महत्त्वाचे स्थान आहे. ते एक दूरदर्शी सामाजिक विचारवंत आणि क्रांतिकारी समाजसुधारक होते. त्यांचे समकालीन अनेक समाजसुधारक होते; पण त्याला समाजात काही सुधारणा हव्या होत्या. पण महात्मा फुलेना समाजात आमूलाग्र बदल हवा होता. ते महात्मा बुद्धांसारखे धर्मप्रवर्तक नव्हते. परंतु समाजात धर्मावर जास्त अवलंबित्व असल्यामुळे, जोपर्यंत धर्माची

सुधारणा होत नाही आणि धार्मिक विचार प्रगत आणि बौद्धिकतेवर आधारित होत नाहीत तोपर्यंत कोणत्याही प्रकारची सुधारणा शक्य नाही, असे त्यांचे मत होते. यासाठी त्यांनी देव, धर्म, सत्य, पुण्य-पाप, स्वर्ग-नरक इत्यादी विषयांवर आपली मते मांडली आणि त्यात प्रचलित असलेल्या अंधश्रद्धा, धर्मांधता इत्यादींवर टीका केली.

भारतीय समाजात प्रचलित असलेल्या धार्मिक श्रद्धा व कर्मकांड यांचा आधार देव मानला जातो. अशा प्रकारे भारतीय समाजात प्रचलित सामाजिक, राजकीय, आर्थिक, शैक्षणिक, बौद्धिक, सांस्कृतिक, नैतिक इत्यादी सर्व प्रकारचे शोषण केवळ ईश्वरावर आधारित होते. जोपर्यंत ईश्वराशी संबंधित स्वार्थी आणि ढोंगी लोकांच्या कल्पना, अंधश्रद्धा आणि वाईट प्रथा दूर होत नाहीत, तोपर्यंत समाजात सुधारणा होणे अशक्य आहे, असे महात्मा फुले यांचे मत होते. या कारणास्तव फुले यांनी आस्तिकवाद, देववाद, अवतारवाद, नियतीवाद, पुनर्जन्मवाद, मूर्तीपूजा इत्यादींवर टीका केली आणि त्यासाठी धार्मिक ठेकेदारांना जबाबदार धरले. त्यांच्या मते स्वार्थी ब्राह्मण पंडितांनी सामान्य जनतेला, शूद्रांना आणि महाशूद्रांना कायमचे गुलाम बनवून ठेवण्यासाठी आणि स्वतःच्या स्वार्थासाठी हा सगळा शोध लावला आणि त्याच्या समर्थनार्थ अनेक खोटे ग्रंथ तयार केले, ज्यात ढोंगी आणि काल्पनिक कथा आहेत; अशिक्षित जनतेला आपल्या जाळ्यात अडकवून त्यांना स्वतःचा स्वार्थ साधायचा होता आणि ते प्राचीन काळापासून करत आले आहेत.

महात्मा फुले यांनी मूर्तीपूजेवर जोरदार टीका केली. मंदिरातील देवता ही ब्राह्मण पुजाऱ्यांची फसवणूक आहे, असे त्यांचे मत होते. मूर्तीपूजेवर प्रश्न उपस्थित करून त्यांनी विचारले की, या जगाचा निर्माता विशिष्ट दगड किंवा विशिष्ट जागेपुरता मर्यादित कसा असू शकतो? ज्या दगडापासून रस्ते, घरे इत्यादी बनतात त्या दगडात देव कसे असू शकतात? जर मंत्रांमुळे देव दगडात येऊ शकतात, तर मंत्र मृतांना जिवंत करू शकतात?

महात्मा फुले यांनी वर्णावर आधारित जातिव्यवस्था हा धर्म असल्याची टीका केली. जातिव्यवस्था हा धर्म नसून इतर लोकांना हीन समजणे ही ब्राह्मणांची प्रवृत्ती आहे असे ते म्हणाले. व्यवसायाला धर्म मानण्यावरही त्यांनी जोरदार टीका केली. त्यांच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करून ते म्हणाले की, एखाद्या व्यक्तीने उदरनिर्वाहासाठी केलेले काम हा एक व्यवसाय, व्यवसाय आहे, धर्म नाही. त्यांनी विचारले की वॉशरमन मजुरी करून आपल्या सर्वांचे कपडे धुवून आपला उदरनिर्वाह करत असेल तर आपणही कपडे धुतो की नाही? अशा प्रकारे मजुरी घेऊन इतरांचे कपडे धुणे हा एक प्रकारचा धंदा झाला आहे. याला कुणाचा धर्म का म्हणावे? धनगरांनी मेंढ्या चारणे - हा त्याचा धर्म नाही; उलट तो त्याचा व्यवसाय आहे. शेतीची कामे करणे हा कुणबीचा धर्म नाही; उलट तो त्याचा व्यवसाय आहे. बागेचे काम करणे हा माळीचा धर्म नाही; उलट तो त्याचा व्यवसाय आहे. वेतन घेऊन जनतेची सेवा करणे हा सेवकाचा धर्म नाही; उलट त्याचा व्यवसाय आहे.

कोणत्याही व्यक्तीला सामाजिक समता, राजकीय सहभाग, धार्मिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य आणि शिक्षण या अधिकारापासून वंचित ठेवणे आणि धर्माच्या आधारे त्यांचे शारीरिक आणि मानसिक शोषण करणे किंवा शोषणाला धर्म समजणे ही निव्वळ क्रूरता आणि क्रूरताच आहे, असे महात्मा फुले यांचे मत होते. त्यांच्या दृष्टीने धर्म म्हणजे आत्मशुद्धी, चांगले आचरण, ज्याद्वारे मनुष्य शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक विकास साधण्याचा प्रयत्न करतो. धर्म हीच मानवाची सेवा असल्याचे ते म्हणाले. हा स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुत्वाचा आत्मा आहे. विमलकीर्ती, फुले यांच्या मते, समाजाच्या हिताचा, समाजाच्या हिताचा धर्म म्हणजे धर्म होय. जो धर्म समाजाच्या

हिताचा नाही, तो धर्म खरा नाही.

महात्मा फुले यांनी मानवांमधील कोणत्याही प्रकारचा जातीय भेदभाव पूर्णपणे असत्य, मूर्ख आणि मानवतेच्या विरुद्ध असल्याचे वर्णन केले आहे. ते म्हणाले की, आपल्या निर्मात्याने सर्व मानवांना समान निर्माण केले आहे. त्यामुळे त्यांच्यात जातीभेद नाही. त्यांनी म्हटले आहे- मातंग आर्यांमध्ये तपासल्याबरोबर रक्त एक आहे, आत्मा ज्ञात आहे. दोन्हीमध्ये दोघेही सारखेच खातात आणि पितात आणि त्यांच्या इच्छेचा आनंदही घेतात. एकसमान मातंग आर्य दोन्ही मानवाचे सौंदर्य. दोघांची वागणूक सारखीच आहे. मी विचारतो की सगळे कसे क्षुद्र झाले आहेत. आर्य का उच्च. महात्मा फुलेपूर्वी महात्मा बुद्ध, कबीर, नानक यांनीही अशीच टीका केली आहे.

महात्मा फुले यांनीही कर्म आणि गुणवत्तेवर आधारित जातीय श्रद्धा नाकारली आहे. त्यांच्या मते, कर्म किंवा गुणांच्या आधारे माणसांच्या जाती निश्चित करणे अयोग्य आहे. त्यांच्या मते, वांशिक गटाला मुळात उच्च किंवा नीच ठरवून वर्चस्व प्रस्थापित करण्याच्या अधिकाराची माहिती देणारा किंवा वांशिक फरकाच्या आधारे मूल्य निश्चित करणारा कोणताही सिद्धांत वैज्ञानिक दृष्टिकोनातून निराधार आहे आणि तो मानवता, नैतिकता आणि नैतिकतेशी विसंगत आहे. त्यांच्या मते, सर्व लोक, मग ते स्त्री असो वा पुरुष, जन्माने समान असतात. म्हणूनच त्यांच्याशी कोणताही भेदभाव करणे मानवतेच्या आणि नैतिकतेच्या विरोधात आहे आणि तो देवाविरुद्ध गुन्हा आहे.

समाजाच्या विकासासाठी समाजाची संघटना अशी असणे आवश्यक आहे की, सर्व सदस्यांना कोणताही भेदभाव न करता स्वातंत्र्य व समतेचे हक्क मिळावेत आणि त्यांच्यात बंधुभाव असावा. त्यांच्या मते जग हे एक कुटुंब आहे. संस्कृती भिन्न असू शकतात. सामाजिक प्रणाली भिन्न असू शकतात. पण त्यांच्या मूलभूत विचारात माणूस एक आहे. सर्वांचा देव एकच आहे. तो जातपात मानत नाही. मानवता सर्वश्रेष्ठ आहे. जाती-जाती, वर्ण-भेद, उच्च-नीच या सर्व ब्राह्मणांची देणगी आहे, जी त्यांनी स्वतःच्या फायद्यासाठी उभारली आहे.

कौटुंबिक सण-उत्सव, उपवास, जन्म, मुंडण, लग्न अशा अनेक कर्मकांडातून ब्राह्मण पुरोहितांनी समाजात आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले होते. जोपर्यंत ब्राह्मण पुरोहितांचा सर्व समारंभांवर पूर्णपणे बहिष्कार टाकला जात नाही तोपर्यंत समाजातील उच्च-नीच हा भेदभाव संपणार नाही, अशी फुले यांची धारणा होती. बहुजन वर्गातील लोकांना नीच समजले जाईल आणि त्यांची भावी मुले देखील अस्पृश्यता आणि शतकानुशतके दारिद्र्य आणि अत्याचारापासून मुक्त होऊ शकत नाहीत.

साध्या जनतेची लूट करण्यासाठी विविध प्रकारचे कर्मकांड, धार्मिक विधी केले जातात, असे फुले मानत होते. त्यांच्या मते ही वडिलोपार्जित धार्मिक लूट आहे. यासाठी साध्या शुभ पद्धती तयार केल्या. सर्व विधी पार पाडण्यासाठी त्यांनी ते विधी आपल्याच लोकांमार्फत करायला सांगितले.

महात्मा फुले यांनी खालच्या वर्गातील लोकांच्या दयनीय स्थितीसाठी ब्राह्मणांचा स्वार्थ जबाबदार धरला. त्यांच्या मते, ब्राह्मणांनी त्यांच्या बनावट ग्रंथांच्या सहाय्याने आपले श्रेष्ठत्व सिद्ध केले आणि मूळ रहिवाशांना म्हणजे शूद्र आणि अतिशुद्रांना सर्व हक्क हिरावून घेऊन सर्व अधिकार स्वतःकडे ठेवले. त्यांच्या शिक्षणाच्या अधिकारावरही कडक निर्बंध लादले गेले.

स्वातंत्र्य आणि संधीची समानता या प्रत्येक माणसाच्या मूलभूत गरजा आहेत, असे महात्मा फुले यांचे मत

होते. स्वातंत्र्याच्या अनुपस्थितीत, कोणत्याही मनुष्याच्या व्यक्तिमत्त्वाचा पूर्ण विकास होऊ शकत नाही.

समाजातील अस्पृश्यता हा सर्वात मोठा गुन्हा मानला. कट्टरवादी ब्राह्मणांनी देव आणि मानवतेचा विश्वासघात केला आहे, अशी टीका त्यांनी केली. सभ्यतेच्या शर्यतीत मागे पडलेल्यांना प्राण्यांपेक्षाही वाईट वागणूक दिली जायची. त्यांच्या घृणास्पद विचारसरणीमुळे ते घाण खाणाऱ्या गाईचे मूत्र पिऊन स्वतःला शुद्ध करतात; परंतु शूद्रांच्या हातचे शुद्ध पाणी पित नाहीत.

महात्मा फुले यांच्या दृष्टीने समाजात प्रचलित असलेली धार्मिक कट्टरता आणि अंधश्रद्धा हा सामाजिक ऐक्य आणि बंधुभावातील सर्वात मोठा अडथळा आहे. जोपर्यंत समाजातील प्रचलित वर्ण-धर्म-जातिव्यवस्था नष्ट होत नाही आणि समाजाचे संघटन समानतेच्या आधारे होत नाही, तोपर्यंत सामाजिक ऐक्य होऊ शकत नाही आणि एकात्मता नसेल तर समाजात एकता निर्माण होणार नाही, असा त्यांचा विश्वास होता. समाजाचा आणि देशाचा सर्वांगीण विकास शक्य आहे. ब्राह्मण विद्वानांना खरोखरच सर्व लोकांमध्ये एकता प्रस्थापित करून देशाच्या उन्नतीची काळजी असेल तर त्यांनी सर्वप्रथम वर्ण-धर्माला जलसमाधी द्यावी आणि सर्वांना समान वागणूक द्यावी, तरच समाजाची खरी प्रगती होईल.

वर्ण-जातिव्यवस्थेमुळे समाजात पसरलेल्या सर्व प्रकारच्या शोषणांवर त्यांनी टीका केली आणि समाजाला स्वातंत्र्य आणि समानतेवर आधारित नव्या पद्धतीने संघटित करण्याचा प्रयत्न केला. त्यांनी भारतीय समाजाला वर्ण-जातिव्यवस्थेचे समूळ उच्चाटन करण्याचे आवाहन केले आणि त्यांच्या 'सत्यशोधक समाज' या संस्थेच्या माध्यमातून आयुष्यभर त्यासाठी झटत राहिले. स्वातंत्र्याच्या सात दशकांनंतरही त्यांनी मांडलेले प्रश्न आणि समस्या आजही कायम आहेत. अशा स्थितीत त्यांच्या विचारांचे महत्त्व अधिकच वाढले आहे.

संदर्भ सूची :

- डॉ. भोळे भा.ल.-आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
- लोटे रा.ज.- आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुरे प्रकाशन, नागपूर.
- डॉ. देशमुख अलका- आधुनिक भारतीय विचारवंत, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- हाशम शेख, गवई जोगेंद्र- राजकीय सिद्धान्त व भारतीय राजकीय विचारवंत, विश्व पब्लीशर्स व डीस्ट्रीबुटर नागपूर